

Kövári Sarolta*
Hang és szó Nietzsche korai nyelvfelfogásában

Absztrakt

Ebben a tanulmányban Nietzsche néhány korai, a bázeli korszak kezdetéről (1869/70-ből, illetve 1873-ból) származó szövegével foglalkozom szó és hang viszonyára koncentrálni. Ez a viszony ebben a rövid időszakban sem mutat egységes képet: az 1869 végére – 1870 elejére datált 2[10]-es feljegyzésben és az 1870 nyarán keletkezett *A dionüszoszi világnézet* című írásban Nietzschét a beszédhang zenei tulajdonságai érdeklik, a nyelvet itt a zenével összefüggésben, zeneesztétikai keretben tárgyalja. Néhány évvel később, 1873 nyarán *A nem-morálisan fölfogott igazságról és hazugságról* című kis tanulmányban ellenben a hang már a zenétől függetlenül, nyelvelméleti kontextusban bukkan föl, a szóval gyakorlatilag szinonimként. Nietzsche itt annak kapcsán, amit magyarrá „hang”-ként fordítunk, nem is ugyanazzal a kifejezéssel él, mint a korábbi szövegekben: azokban „Ton”-ról, zenei hangról, itt „Laut”-ról, általában vett hangról beszél.

Abstrakt

Laut, Ton und Wort in Nietzsches frühen Sprachauffassung

In dieser Studie beschäftige ich mich mit einigen frühen Texten Nietzsches, die am Anfang der Basler Zeit (1869/70 bzw. 1873) entstanden sind; ich konzentriere mich auf die Frage nach dem Verhältnis von Wort und Ton bzw. Wort und Laut. Dieses Verhältnis zeigt auch in diesem kurzen Zeitabschnitt kein einheitliches Bild: in der Aufzeichnung 2[10] (Ende 1869/ Anfang 1870) und in der kleinen Schrift *Die dionysische Weltanschauung* (1870) interessiert sich Nietzsche für die musikalische Eigenschaften des Sprachlautes: hier behandelt er die Sprache im Zusammenhang der Musik, er betrachtet sie in einem musikesthätischen Kontext, und spricht auch nicht direkt über den „Laut”, sondern über den „Ton”. Einige Jahre später, im Sommer 1873 in seiner kleinen Abhandlung *Über Wahrheit und Lüge im außermoralischen Sinne* kommt dann der „Laut” schon unabhängig von der Musik, im Kontext der Sprachtheorie vor, und wird mit der „Sprache” praktisch identisch verwendet.

1. „A szó nyelv hangzó”

Nietzsche 1869/70 telén ezt írja a jegyzetfüzetébe: „A zene nyelv, mely végtelen megvilágításra képes. A nyelv csak fogalmak által utal, tehát csak a gondolat közegén keresztül jön létre az együttérzés [Mitempfindung]. Ez határt szab neki.”¹ Itt egy világosan körvonalazott szembeállítással találkozunk: míg a zene mindent feltáró hatalommal rendelkezik, a nyelv korlátozott, kifejezése határolt. A zene felértékelésével Nietzsche Schopenhauerhez csatlakozik, aki a művészeti ágak közül a zenének kiemelt jelentőséget tulajdonított: úgy gondolta, hogy bár valamennyi művészeti ág közelebb visz bennünket a világ lényegének megértéséhez, közülük egyedül a zene képes arra, hogy ezt a lényegét, vagyis az akaratot közvetlenül fejezze ki.² A fogalmakat pedig Schopenhauer is szembeállította a zenei, sőt, általában a művészeti igazságfeltárással: „A fogalom itt is, mint bárhol egyebütt, a művészet számára terméketlen: a komponista a világ legbelsőbb lényegét nyilvánítja ki, a legmélyebb bölcsességet mondja, méghozzá oly nyelven, melyet eszével nem ért”.³ Végül fogalom és nyelv Schopenhauer szemében is lényegileg összetartozik,⁴ és a nyelvi-fogalmi megismeréstől ő is

* A szerző az MTA-PTE Kritikai Tanulmányok Kutatócsoport munkatársa.

¹ Nietzsche 1999. 47–48. Saját fordításom: K. S.

² Vö. Schopenhauer 2002. 317.

³ Schopenhauer 2002. 320.

⁴ Vö. Schopenhauer 2002. 72–73. „Így a nyelv, mint minden más jelenség, melyet az észnek tulajdonítunk, és mint minden, ami az embert az állattól megkülönbözteti, ebből az egy és egyszerű forrásból eredeztethető s magyarázható: a fogalmakból, az absztrakt, nem szemléletes, általános, nem pedig időben és térben individuális képzetekből.” Schopenhauer 2002. 73.

megtagadja annak lehetőségét, hogy a világ lényegének mélyére hatoljon; a nyelv és a fogalom mindig a képzetek szintjén maradnak. A 2[10]-es feljegyzés felütése tehát Schopenhauer hatását mutatja.

Am e feljegyzés folytatásában Nietzsche felborítja az első néhány mondatban körvonalazott egyszerű képletet: „Ez [ti. a nyelv fogalmi korlátozottsága] csak az objektív írott nyelvre érvényes, a szónyelv hangzó: és a hangköz, a ritmus, a tempó, az erősség és a hangsúly mind szimbolikusak az ábrázolni kívánt érzelmi tartalom szempontjából. Ez mind a zene sajátja is. Az érzés legnagyobb tömege azonban nem nyilvánul meg szavak által. És a szó is éppen csak utal: ez a mozgó tenger felszíne, miközben a mélyben a tenger morajlik.”⁵ Ebben a szakaszban már nem egészen egyértelmű, hogy a szó milyen kifejezőerővel rendelkezik: Nietzsche elválasztja a szónyelvet az írott nyelvtől, és ezzel arra mutat rá, hogy a nyelv nem pusztán gondolati, absztrakt fenomén, hanem van érzéki, érzékelhető oldala is, amely a *kimondott* szó esetében éppen az oly magasra értékelt zenével rokon. A szónyelv ennek ellenére nem emelkedhet a zene magasába: felszínes, utalásos jel marad, mely az érzés mélyeit nem érinti. Hogy miért nem érheti el a szónyelv a zenei kifejezés teljességét, a vázlatban nem tisztázott, de azt sejthetjük, hogy hangzó elemei („a hangköz, a ritmus, a tempó, az erősség és a hangsúly”), bár az írott nyelv fölé emelik, mégis elmaradnak a zene hangzó elemeinek gazdagsága mellett, illetve nem képviselik annak egészét. Schopenhauer *A világ mint akarat és képzetben* mindenesetre hangsúlyozza, hogy a zenének kifejezőereje teljességéhez a dallamra és valamennyi szólamra szüksége van.⁶

Nietzsche a 2[10]-es feljegyzés idézett passzusában vázolt koncepciót *A dionüszoszi világnézet* című írás 4. fejezetében fejleszti tovább. Itt a vizsgálat a köznapi kifejezésformákra irányul: a hangra, a nyelvre és a gesztusokra, ezeket kapcsolja össze Nietzsche a művészetekkel: a hangot a zenével, a nyelvet a költészettel, a gesztust pedig a képzőművészetekkel. A kérdés itt is az, mennyire képesek kifejezni ezek a megnyilvánulásmódok, illetve a hozzájuk társított művészetek az érzéseket, melyeket azonban Nietzsche most igyekszik összekötni a schopenhaueri rendszerben a világ lényegét jelentő akarral.⁷ Itt is a hang (Ton), illetve a (harmonikus, dionüszoszi) zene képes az érzés, illetve a világlényeg (az akarat) közvetlen kifejezésére.⁸ A hanggal itt azonban nem közvetlenül a nyelv, hanem a gesztus áll szemben, mint alacsonyabb, a fájdalom és öröm kísérő képzeteket, nem pedig magát a fájdalmat és örömet visszaadó kifejezőmód, míg a nyelv e két elem kombinációjaként nyer meghatározást. „Egyfajta gesztusszimbolika és a hang legbelsőbb és leggyakoribb összeolvadását nevezik *nyelvnek*.”⁹ – írja Nietzsche. A hang és a gesztus tehát ebben a modellben alapvetőbb kifejezésformák a nyelvnél, mely kevert jelenség, és mint ilyen egyesíti elemeinek kifejezési lehetőségeit: „A szóban és a hangban a hangzás erősségén és ritmusán keresztül a dolog lényege szimbolizálódik, a száj gesztusain keresztül a lényeg kísérőképzete, képe, jelensége.”¹⁰

Az, hogy a *szó* itt a hang mellett áll, azt a benyomást keltheti, mintha szinonimákként szerepelnének, azonban korántsem erről van szó.¹¹ Sokkal inkább arról, hogy a 2[10]-es feljegyzéshez hasonlóan Nietzsche a nyelvet itt is több rétegre bontja, és a „szó” kifejezést a nyelv hangzó oldalára

⁵ Nietzsche 1999. 47–48. Saját fordításom: K. S.

⁶ Vö. Schopenhauer 2002. 326. „A dallam magas vezérszólamának, hogy maradéktalan hatást tehessen, szüksége van az összes szólam kíséretére, le a legmélyebb basszusig, [...] és [...] csak így, összhangzó egészben mondhatja ki a zene azt, aminek kimondása a célja.”

⁷ Nietzsche ezt az összekapcsolást az érzés definíciója által hajtja végre, az Eduard von Hartmanntól származó tudattalan fogalmának segítségével. Vö. Nietzsche 2011. 43. Lásd erről Kővári 2018. 94–95.

⁸ Vö. Nietzsche 2011. 44.

⁹ Nietzsche 2011. 45.

¹⁰ Nietzsche 2011. 45.

¹¹ A két kifejezés rokonértelműségét *A dionüszoszi világnézet* szövegének egészét tekintve kizárhatjuk, elég, ha arra gondolunk, hogy Nietzsche szerint „a hang az öröm és fájdalom különböző módjait szimbolizálja – minden kísérő képzet nélkül”, vagyis „[a] hangon keresztül [...] az akarat közvetlenül teszi magát érthetővé.” (Nietzsche 2011. 44.) Míg vele szemben a szó a kísérőképzet szimbólumaként vagy „az eredeti akarati indulat” szimbólumaként is hathat – ez teszi lehetővé a költészet két útjának, az eposznak és a lírának a kialakulását, attól függően, hogy a költeményben a képi, azaz a gesztus-oldal, vagy pedig a zenei, vagyis hangzó oldal kerekedik-e fölüli. (Nietzsche 2011. 45.) A szó tehát kettős természetű, ám fontos eleme, hogy – a fogalommal szemben – magában foglalja a szóhangzást is, a hang pedig nem a szóval, hanem a zenével szinonim.

vonatkoztatja.¹² A hang és a gesztus kettőssége csak a kimondott szót jellemzi igazán, a „megjegyzett szimbólum”, vagyis a fogalom csak a szóban rögzített kíséző képzeteket őrzi meg, azaz a szó gesztus-oldalát, így az emlékezetben megtartott és az írott (vagyis a nem hangzó) nyelv kifejezési lehetőségeit tekintve megint hátrányba kerül a hangzó megnyilvánulásformákhoz képest. Ugyanakkor az írott nyelv rendelkezik a lényeg kifejezésének potenciájával is: kimondva hang-oldala, vagyis a benne rögzült, a dolog lényegére vonatkozó tartalom újra életre hívható, sőt, szavai énekké válva felülemelkedhetnek szűkös lehetőségeiken, visszanyerhetik eredeti kifejezőerejüket.

A 2[10]-es feljegyzéstől eltérően itt a kimondás, illetve az éneklés a nyelv olyan lehetőségeiként jelennek meg, amelyek egyértelműen képessé teszik a nyelvet a lényeg kifejezésére. Nem egyszerűen arról van szó, mint korábban, hogy a kimondott nyelv hangzó oldallal is rendelkezik, és hogy ez az oldal közel áll a zenéhez: a nyelv azért válhat zenévé, mert az éneklés nem külsődleges a számára, vagyis mert a hang eleve a része, a nyelv így mint kettős, összetett entitás eleve magában foglalja a lényegét – megjegyzett, illetve írott formájában mintegy rejtve, de megélénkíthető módon.

A *dionüszoszi világnézetben* tehát a nyelv jóval magasabb státuszra tesz szert, mint Schopenhauer elméletében, de ezt a státuszt nem azáltal éri el, ami benne sajátosan nyelvi, hanem azáltal, ami a zenéhez közelíti, ami benne a zenével közös. A zeneesztétikai keretben megszülető nyelvkoncepció nem tudja elismerni a nyelv sajátos, csak rá jellemző lényegét, sőt, nem is igazán ez érdekli. Hogy Nietzsche mégis figyelmet szentel a nyelvnek, az egyértelműen Wagner hatásának tudható be: Nietzsche ezekben a szövegekben – a tragédia elemzésén keresztül – a wagneri zenedráma, vagyis az összművészeti alkotás elméletét kívánja megalkotni. A nyelv vizsgálata, összetett entitásként való leírása, hangzó és gesztus-elemeinek elkülönítése egy olyan modell felállításának kísérlete, amely a wagneri zenedráma megragadására szolgálhat. Nietzsche ebben Wagnert követi, aki az *Oper und Drama* című művében maga is visszavezeti saját művészeti koncepcióját a nyelvre, pontosabban az első nyelv eredeti összetettségére, melyben ének, szó és gesztus még nem váltak el egymástól. Az első nyelv ezáltal a kifejezésformák ahhoz hasonló egységét és gazdagságát birtokolta, amelyet a wagneri zenedrámának is meg kellene valósítania.¹³ Már ez a vázlatos leírás is mutatja, hogy Wagner *Oper und Dramában* megfogalmazott elmélete nem vág össze Schopenhauer esztétikájának alapvetésével: itt nincs szó a zene világfeltáró erejéről, helyette a kifejezésformák gazdagságáról olvashatunk, és Wagner azt sem állítja, hogy ezek a világ lényegét lennének hivatottak kifejezni; csupán az érzések felkeltését és kifejezését szolgálják.

Schopenhauer és Wagner elmélete közt a zene megítélése tekintetében elvi ellentét húzódik: míg Schopenhauer az abszolút zene esztétikájának örököseként a tisztán hangszeres, fogalom és tárgy nélküli zenét tekintette a voltaképpeni zenének, addig Wagner – az *Oper und Dramában* és az ezzel egy időben született más elméleti műveiben – a zenét vokális zeneként fogta fel, vagyis ahhoz a korábbi, az antikvitástól a 18. század végéig uralkodó elgondoláshoz csatlakozott, mely szerint a zene „harmóniából, rhütmusból és logoszból áll”.¹⁴ Nietzsche a bázeli korszaknak ezekben a korai írásaiban ugyanakkor – Wagner igényeinek megfelelően – kettejük elméletének egyesítésére törekedett,¹⁵ habár az egyesítés feladata, a két felfogás elvi ellentétéből fakadóan, gyakorlatilag megvalósíthatatlan volt. Nietzsche mégis e törekvés jegyében teszi az érzéskifejezést a művészetek, illetve a köznapi megnyilvánulásmódok vizsgálatának alapjául: a 2[10]-es feljegyzésben a schopenhaueri, a világ lényegének kimondására irányuló kérdést ily módon ezzel a Wagnerre visszavezethető kérdésfeltevéssel helyettesítve, *A dionüszoszi világnézetben* pedig az érzést

¹² Úgy tűnik tehát, hogy *A dionüszoszi világnézetben* a „szó” kifejezés a 2[10]-es feljegyzésben szónyelvként jelölt fenomént hivatott megragadni.

¹³ Vö. Wagner 1869. 205. Wagner azt is hangsúlyozza, hogy az új egységnek nem kell megegyeznie a régivel. Vö. Wagner 1869. 204. és 262–263.

¹⁴ Dahlhaus 2004. 14.

¹⁵ Wagner 1854-ben vált a schopenhaueri filozófia hívévé, azonban soha nem ismerte be, hogy ez ellentétes volna saját, korábbi nagy elméleti munkáiban kifejtett elgondolásaival és zeneszerzői gyakorlatával, ehelyett maga is a két elmélet összebékítésére törekedett. Vö. Dahlhaus 2004. 33. és 40., valamint Fietz 1994. 147. Már Dahlhaus megmutatta, hogy Nietzsche *A tragédia születésében* olvasható Trisztán és Izolda elemzése a schopenhaueri és a wagneri zeneesztétika közös háttere előtt értelmezhető. Vö. Dahlhaus 2004. 39–41. Arról, mennyire meghatározó volt *A tragédia születése* keletkezésének időszakában Nietzsche zenére vonatkozó elgondolásainak változásait tekintve Wagner hatása lásd: Bruse 1984. A témához lásd még disszertációm *Zene és nyelv* fejezetét (Kövári 2018. 43–154.) valamint korábbi írásomat (Kövári 2020.).

definícióján keresztül az *egy* akarathoz, vagyis a világ lényegéhez kötve, és ezáltal kapcsolva össze a két elméletet.¹⁶

Hang és szó vizsgálata, illetve a nyelv és a nyelv zenei elemeinek vizsgálata azonban ezekben a szövegekben döntően a vokális zene hagyományából meríti az impulzusait. Nietzsche közvetlenül Wagnerre támaszkodik, aki viszont Rousseau *Esszé a nyelvek eredetéről* című művének hatása alatt áll, tőle veszi át, hogy zene és nyelv kezdetben egymástól elválaszthatatlan egységet alkotott.¹⁷ Mind Rousseau, mind Wagner szerint a nyelv zenétől független létmódja a racionalizálódás és a konvencionalizálódás eredménye, zenétől való elszakadása pedig veszteség,¹⁸ ezért ebben a keretben a nyelv sajátos, csak rá jellemző tulajdonságainak elismerésére nem, vagy csak korlátozottan nyílik mód. A nyelv tárgyalásának azonban kétségtől helyet adnak ezek az elméletek: amennyiben nyelv és zene kezdeti egységéhez nem fér kétség, úgy e két jelenség együttes tárgyalása is természetes. De a vokális és az abszolút zene vitájában a másik oldalon, az abszolút zene elméletét képviselő szövegekben is megjelenhet a nyelv témája, persze ellentétes szándékkal: a nyelv és a zene különbségének tisztázását célozva.¹⁹ Mivel a kor zeneesztétikájában a szöveg és a zene viszonyára irányuló kérdés meghatározó, a nyelv problematizálásának egyfajta hagyománya is élő ezekben az írásokban, a nyelv részletesebb vizsgálata igazán fontossá azonban a vokális zene apologetái számára válik.

2. Képből hang

Nietzsche 1873-ban keletkezett *A nem-morálisan fölfogott igazságról és hazugságról* című tanulmányában a nyelv problémája már nyelvfilozófiai kérdésfeltevés keretében kerül elő. A hang (Laut) itt a nyelv keletkezésének jól ismert modelljében tűnik fel – csupán egy pillanatra, de hangsúlyos helyen, így mindenképpen megérdemli az elemzést. Idézem az említett helyet közvetlen szöveggörnyezetével együtt:

A »Ding an sich« (ez lenne tudniillik a gyakorlattól független tiszta igazság) a nyelvteremtő számára is teljességgel megfoghatatlan, és egyáltalán nem is tűzi célul maga elé. Ő a dolgoknak csak az emberekkel való relációit jelöli, s ezek kifejezéséhez a legmerészebb metaforákhoz nyúl. Egy idegi inger, először képpé átalakítva! Első metafora. Majd hangokkal adjuk vissza a képet! Második metafora. S mindmegannyiszor teljes átugrása ama szférának, amelyben az imént tartózkodtunk, egy teljesen új és más szféra kellős közepébe.²⁰

A szakasz nyilvánvalóan azt kívánja érzékeltetni, mennyire távol áll a nyelv a dolgok lényegének kimondásától. Már a nyelvalkotás folyamatának kezdetén sem a magában való dolog, hanem az idegi inger helyezkedik el, és a nyelv ettől az ingertől is igen távol van: kétszeres metaforaalkotás távolítja tőle el. A korábban elemzett szövegekkel szemben azt láthatjuk, hogy míg ott a hang (Ton) képes volt a megismerőt a dolgok lényegéhez vezetni, vagy ahhoz legalább közelebb hozni, addig itt a hang (Laut) ettől a lehető legtávolabb áll. Nincs már szó tehát arról, hogy a dolgok lényegétől távol maradó fogalmi nyelvet hangzó oldalának megélénkítése felruházzhatja a lényeg kifejezésének képességével. Habár a nyelv itt is eleve hangzó, hiszen a hanggal (Laut), vagyis a képek hangokká alakításával a

¹⁶ Vö. Nietzsche 2011. 43. Lásd ehhez Kővári 2018. 94–95.

¹⁷ Vö. Zimmermann 2004.

¹⁸ Vö. Wagner 1869. 211. és Rousseau 2007. 15., 43. és 58.

¹⁹ Így pl. Eduard Hanslick is érinti a nyelv témáját *A zenei szép* című művében azt hangsúlyozva, hogy a zenét csak akkor érthetjük meg igazán, ha lemondunk arról, hogy a nyelvvel szoros analógiába vonjuk, és egyfajta nyelvként tekintünk rá. A nyelv és a zene közti távolságot pedig éppen hang és nyelv, illetve hang és zene kapcsolata által világítja meg: „A lényegi különbség [...] abban áll, hogy a nyelvben a hang csak egy jel, vagyis egy tőle teljességgel idegen valami kifejezésére szolgáló eszköz, míg a zenében egy *dolog*, azaz *önmaga céljaként* lép fel. Itt a hangformák önálló szépsége, ott a gondolat abszolút uralma, amelyet a hang mint pusztán kifejezési eszköz felett gyakorol”. (Hanslick 2007. 73. Kiemelések az eredetiben.) A nyelvre irányuló reflexió azonban Hanslick művében jóval kisebb mértékben van jelen, mint Wagnernél. (Jóllehet nyelv és zene ilyen szembeállításra nem csak a zene, de a nyelv egyéni sajátosságainak bemutatására is alapot szolgáltatna, Hanslicknak a nyelv tárgyalása nem célja. Vö. Hanslick 2007. 73.)

²⁰ Nietzsche 1992. 6.

Nietzsche által felállított modellben láthatólag elérkeztünk a nyelv szintjére, a hang itt már nem az a fenomén, amely a nyelvet a zenével közösségbe vonja, a hang egyszerűen nyelvi.²¹

A nyelvkeletkezés-modell forrása *A nem-morálisan fölfogott igazságról és hazugságról*ban Gustav Gerber *Die Sprache als Kunst* című műve,²² melyben azonban Gerber a nyelv létrejöttét jóval összetettebb folyamat eredményeként írja le, mint Nietzsche. A folyamat fázisait Anthonie Meijers így rekonstruálja: „(Ding an sich) → idegi inger → érzet → hang → képzet → szógyök → szó → fogalom.”²³ Nietzsche ezt a láncot az idegi inger → kép → hang (szó) → fogalom állomásaira egyszerűsíti, és abban, hogy úgy véli, az idegi inger → kép → hang átalakulásban a metaforaalkotás ösztöne, az ember lényegi művészi ösztöne működik, szintén Gerberre támaszkodik, aki szerint a folyamatban a hang megjelenésétől kezdődően az ember művészi ösztöne játszik közre.²⁴ Látható, hogy Nietzsche nem pusztán egyszerűsíti a Gerbertől átvett folyamatot, de át is alakítja, és ezzel újraértelmezi. Feltűnő, hogy a Meijers által rekonstruált folyamatban nincs szó képekről, csak képzetekről. Bár Nietzsche nem határozza meg, mit jelent nyelvalkotás-modelljében a „kép” szó, úgy tűnik, az az ember világról alkotott képeire utal, azaz a képzetel azonosítható.²⁵ Ez viszont egyértelművé teszi, hogy Nietzsche a keletkezési modellben a képzetek és a hang sorrendjét forrásához képest megfordítja, míg Gerbernél a hang megelőzi a képzeteket, addig Nietzschénél a képzetek alapvetőbbek a hangnál. Am a két sor egymás mellé állításából az is kiviláglik, hogy Gerber a hangot nem azonosítja a szóval, a hangtól az ő modelljében még több lépcsőfok vezet a szó megalkotásáig.

A sorrend megváltoztatásának Nietzsche *A nem-morálisan fölfogott igazságról és hazugságról* című kis írásának nyelvfelfogása tekintetében döntő jelentősége van. Az, hogy Gerber számára a hang megelőzi a képzetet, azt jelenti, hogy számára a hang a képzet megalkotásában is konstitutív mozzanat.²⁶ Gerber a Herderre visszamenő hagyomány értelmében úgy gondolja, hogy a hang alapvető szerepet játszik a nyelv megalkotásában, ennek kapcsán azonban nem Herderre, hanem – többek között – Humboldtra hivatkozik, akitől például az alábbi szakaszt idézi: „*A nyelv a gondolat alakító szerve. Az értelmi tevékenység, mely teljesen szellemi, teljesen belső és bizonyos tekintetben nyomtalanul elmúló, a beszédben a hang által külsővé és érzékileg észlelhetővé válik. Ezért e tevékenység és a nyelv egy és elválaszthatatlan. De e tevékenység önmaga is szükségszerűen kötve van ahhoz, hogy kapcsolatba lépjen a nyelvi hanggal; máskülönben a gondolkodás nem érhetne el kellő világosságot, a képzet nem válhatna fogalommal.*”²⁷ A hang tehát azáltal, hogy a gondolatot külsővé teszi, és az érzékek számára jeleníti meg, jelentősen hozzájárul a gondolkodás fejlődéséhez. Gerber szerint a szavak kimondása olyannyira hozzátartozik a gondolkodáshoz, hogy a hallgatás erőfeszítést követel az embertől,²⁸ ugyanakkor nemcsak a hang segíti a gondolat fejlődését, de a

²¹ Érdekes, hogy – ahogy Sarah Scheibenberger rámutat – *Az igazságról és hazugságról* előzetes vázlatában Nietzsche az első részt még egy zenére való utalással zárta. Scheibenberger megállapítja, hogy ennek az utalásnak a fényében *Az igazságról és hazugságról* teljes szövegének értelmezése megváltozna: benne a zene, nem pedig a metafora állna szemben a megmerevedett fogalmi nyelvvvel (v. ö. Scheibenberger 2016. 58–59.), vagyis Nietzsche gondolkodása még a korábban kijelölt – írásom első részében elemzett – vágányokon maradna. A döntéssel, hogy ezt az utalást a tisztázatban elhagyja, Nietzsche radikálisan változtatott nyelvkoncepcióján.

²² Gerber Nietzschére tett hatását Anthonie Meijers és Martin Stingelin mutatták ki. Lásd Meijers – Stingelin 1988.

²³ Meijers 1988. 377. Saját fordításom: K. S.

²⁴ Vö. Gerber 1871. 175.

²⁵ Vagyis ellentétben a szakirodalomban többek által képviselt véleménnyel (Vö. pl. Hödl 1997 83–84., Isztray 2011. 65.) úgy gondolom, a „képek” *Az igazságról és hazugságról*ban nem egyszerűen az érzékelést, hanem ennek az érzékelésnek valamilyen egyéni feldolgozását, egyfajta tapasztalatot, ismeretet jelentenek, amely a nyelvet megelőzi. Ezt az értelmezést erősíti Nietzsche filozófiájának schopenhaueri alapja, és az intuíció vélhetőleg schopenhaueri fogalma, mely így a képzet szintjén, még a nyelv előtt helyezhető el. Lásd erről írásom folytatását!

²⁶ Vö. Gerber 1871. 169–173. és 135–150.

²⁷ Humboldt 1985. 95. idézi: Gerber 1871. 146. A kiemelés Gerbertől. Rajnai László fordítását enyhén módosítottam: K. S. A humboldti szöveghely értelmezéséhez a maga eredeti kontextusában lásd: Ullmann 2019. 213–215.

²⁸ Vö. Gerber 1871. 155. Gerber ennek a tételnek a bizonyítására hozza fel a gyermekek, az idősek és a nők példáját, akik a kimondott szó által értik meg jobban saját gondolataikat: „Az időseknek újra beszélniük kell, hogy gondolkodni tudjanak, a gyerekeknek pedig azért, hogy megtanulják a gondolkodást. A nők többet

gondolat is a hangét, Gerber a kettő kölcsönhatásáról beszél. Gerber számára fontos, hogy ez a kölcsönhatás nemcsak az artikulált hang és a gondolkodás, azaz a már kész nyelv és a gondolkodás, hanem általában a hang és a gondolkodás közt áll fenn. Ezzel kapcsolatban a gyermeki fejlődés példájára hivatkozik: „A gyermekek nyilvánvalóan saját sírásukon keresztül, amely fájalmukat objektíválja, szemléletesen, azaz hallhatóan ábrázolja, tanulják meg megérteni önmagukat, így segítik magukat előre a tudat útján.”²⁹ De a tudat fejlődésével a másik oldalon az artikuláció is fejlődik: „[A]z artikulálás semmiképpen sem csak a szűkebb értelemben vett nyelvvel lép elő. Minél inkább meg tudja különböztetni a gyermek az érzést, annál artikuláltabbá válik a sírása. Az anyák hamar megértik a sírás jellegéből, mit akar gyermekük.”³⁰ Ahogy a gyermek esetében, úgy mozdítja előre a hang a népek esetében is a gondolkodást, és fordítva: a gondolkodás fejlődése egyre pontosabb hangbeli kifejezést kíván, vagy, egyszerűbben, és talán pontosabban: gondolkodás és nyelv közösen jönnek létre.

Gerber szemében a nyelv és a gondolkodás tehát elválaszthatatlanok egymástól, Nietzschénél azonban ez az elmélet jelentősen átalakul, és az az elképzelés, hogy a hang lényegileg mozdítaná elő az emberi gondolkodást, teljesen elveszik. A hang Nietzsche szemében olyan idegen közeg, amelyben az ember kifejezi az idegingerekben jelentkező, előbb képszerűvé alakított tapasztalatait, és ez a kifejezés a szférák különbözősége miatt feltétlenül metaforikus. A hang hatása tehát nem jótékony: habár általa valami sajátosan emberi jön létre – a fogalmak, majd a tudomány építménye –, ez a sajátosan emberi *A nem-morálisán fölfogott igazságról és hazugságról* szerint inkább megbéklyózza, fogva tartja az embert, mint hogy fejlődésében segítené.

Ezenkívül a hanggal Nietzsche modelljében lényegében létrejött a nyelv: a hang nála nem mint a nyelv előzetes foka jelenik meg, hanem magát a szót, a dolgok hang általi jelölését jelenti.³¹ A hang szóvá alakulásával Nietzsche nem foglalkozik, hangot és szót szinonimnak tekinti egymással, a szavak fogalommal válására azonban kitér: „Minden szó menten fogalommal válik, hiszen nemcsak arra az egyszeri, s mindenestül egyedi »ősélményre« kell, hogy ráilljék, amelynek keletkezését köszönheti, s melyre mintegy emlékeztetnie kell, hanem még számtalan, többé-kevésbé hasonló, szigorúan véve tehát sosem azonos esetre is.”³² A nyelv keletkezését voltaképpen a fogalmak létrejötte tetőzi be, mely által létrejön az a „piramisforma rend”, amely az ember jól ismert, kiszámítható világát alkotja.³³

Érdekes módon Gerber az általánosítás képességét a hangból eredezteti, az tehát nála a nyelvalkotás jóval korábbi szintjén helyezkedik el, mint Nietzschénél. A hang általi megjelölés az adott dolog egy ismertetőjegyének kiemelését jelenti, mely az adott dolgot megkülönbözteti ugyan az őt körülvevő más dolgoktól, Gerber szerint mégsem csupán erre az egyedi dologra illik: „Az eső ismertetőjegye, amely a plu hanghoz vezet, nemcsak az érzékelt esőre illik, hanem mindegyikre, és így illik ez a hang mindenre, ami ilyen ismertetőjegyet hordoz vagy hordozhat magán, például a víz sok más mozgására”.³⁴ A hangoknak ez a jellemzője juttatja el az embert az általánosítás képességéhez, illetve az egyes általános alá rendelésének képességéhez,³⁵ és az ember ezáltal jut el a szemléletről a képzetek szintjére. A képzetek Gerber szerint tehát már az általánosság uralma alatt állnak, és Gerber, amellet, hogy ezt a folyamatot az emberi gondolkodás előrelépéseként értékeli, felveti azt a Nietzsche

beszélnek, és kevésbé megfontoltak, mint a férfiak, mert hangosan kell gondolkodniuk, hogy egyáltalán gondolkodni tudjanak; talán nem következtelenebbek, mint a férfiak, de annak tűnnek, mert megfontolásaikat is kinyilvánítják.” De ezek a példák csak élesebb fényben mutatnak meg egy olyan jelenséget, amelyet mindannyian a saját magunk példáján is ismerhetünk: „Hogy mennyire ösztökélően, sőt, alkotóan hat a gondolatra az, hogyha kimondjuk, azt mindenki tapasztalja, akinek alkalmá nyílik egy néma gondolatmenetet beszélgetésben továbbfűzni.” Gerber 1871. 143. Mindkét idézet a saját fordításom: K. S.

²⁹ Gerber 1871. 143. Saját fordításom: K. S.

³⁰ Gerber 1871. 168. Saját fordításom: K. S.

³¹ Erre nemcsak az utal, hogy a nyelv létrejöttének fent idézett leírásában a hang az utolsó állomás, vele tehát nyilvánvalóan a nyelv területére értünk, hanem az is, hogy Nietzsche a hang szóvá alakulását sem problematizálja. Vö. Nietzsche 1992. 6.

³² Nietzsche 1992. 6.

³³ Nietzsche 1992. 8.

³⁴ Gerber 1871. 170. Saját fordításom: K. S.

³⁵ Vö. Gerber 1871. 170.

számára meghatározó problémát is, hogy az ember ily módon képtelenné válik „az individuális, azaz a valóság” megragadására.³⁶

Bár a probléma Gerbernél is jelen van, Nietzsche-nél meghatározóvá válik: újabb érvet jelent ugyanis amellet, mennyire távol van a nyelv – amely itt eleve az absztrakt, fogalmi nyelv – az igazság megragadásától. Ugyanakkor ennek kapcsán sincs szó arról, hogy a hang, illetve a nyelv az emberi gondolkodás fejlődésében pozitív szerepet játszana, Nietzsche az absztrakt, fogalmi nyelvet sokkal inkább elnyomó hatalomként jeleníti meg. Am Nietzsche nyelvalkotás-modellje a kép, azaz a képzet szintjén nyitva hagyja – ha nem is az igazság megismerésének, de a nyelvtől független világtapasztalásnak a lehetőségét.³⁷

Ennek a modellnek háttérben ismét Schopenhauer hatása érezhető, mégpedig Schopenhauer absztrakt és szemléletes ismeretekre vonatkozó megkülönböztetése. Az absztrakt megismerés az a nyelvi-fogalmi megismerés, amelyről fentebb már szó esett: ez az ész tevékenysége, és Schopenhauer hangsúlyozza, hogy az emberi életben nélkülözhetetlen szerepet tölt be, ez teszi lehetővé az ismeretek továbbadását, a tudományt, az emberi civilizáció kialakulását.³⁸ Az intuíció ezzel szemben az értelem tevékenysége, közvetlen, szemléletes megismerés, és Schopenhauer szerint csak ez áll kapcsolatban a világ jelenségeivel, míg az absztrakt, fogalmi ismeretek pusztán az intuitív szerzett ismeretek rögzítését, elrendezését, megvilágítását, átadását szolgálják.³⁹ Az ismeretek forrása tehát az intuitív megismerés, míg az absztrakt megismerés hozzá képest mindig másodlagos.

A nyelvkeletkezés nietzschei modellje ennek a sémának feleltethető meg: a szemléletes képzetek – Nietzsche-nél szemléletes metaforák jelentik a megismerés első/alsó szintjét, amelyre a második, nyelvi-fogalmi szint épülhet.⁴⁰ A szemléletes metaforák Nietzsche szerint még egyediek és individuálisak, nem állnak a fogalmi nyelv általánosító hatalma alatt,⁴¹ az ember világfelfogását tehát nem kizárólag, és nem teljes mértékig a rögzített, fogalmi nyelv határozza meg. Így Nietzsche számára az absztrakt megismerés mellett az intuíció lehetősége is adott, egy olyan gondolkodásé, amely nem a megmerevedett fogalmi sémák vágányain halad, és új tapasztalatait új metaforákban fejezi ki.⁴² Ez a fajta gondolkodás kiutat jelent a fogalmi nyelv fogságából, ha a metaforákéból nem is. Habár a világ adekvát megismerését nem teszi lehetővé, de azért, hogy bevallottan nem törekszik erre, fölényre tesz szert az absztrakt gondolkodás fölött, amely annak a tévhitnek a foglya, hogy az igazság birtokában van.

³⁶ Gerber 1871. 171. Az idézett szövszerkezet a saját fordításom: K. S.

³⁷ Tehát nem csatlakozom azokhoz az értelmezőkhöz, akik úgy látják, Nietzsche *Az igazságról és hazugságról*-ban a megismerés radikális nyelvhez kötöttsége mellett foglal állást. (Lásd pl. Mekis 2003. 269., Tánccs 2013. 104.) Mekis Péterrel szemben, aki azt hangsúlyozza, hogy Nietzsche azzal, hogy a metafora szót a mentális képekre is alkalmazza, az érzékelést is nyelvi természetűnek állítja (vö. Mekis 2003 269.), inkább Isztray Simonnal értek egyet, aki szerint Nietzsche itt magát a metafora szót is metaforikusan használja (vö. Isztray 2011. 62.) A metafora szó a szférák (idegi inger, kép, hang) totális távolságát hivatott érzékeltetni, és azt, hogy ez a távolság csak esztétikai közvetítést enged meg (vö. Nietzsche 1992. 10.; lásd még ehhez Biczó 2000. 47. és Kővári 2018. 195-196.).

³⁸ Vö. Schopenhauer 2002. 70.

³⁹ Vö. Schopenhauer 2002. 53. és 69.

⁴⁰ Vö. Nietzsche 1992. 12. „[A] fogalmak kolumbáriuma” „a szemlélet nyughelyei” fölött magasodik.

⁴¹ Vö. Nietzsche 1992. 8.

⁴² Vö. Nietzsche 1992. 14.

Felhasznált irodalom

- Biczó Gábor 2000. *A tragédia délelőttje – Az ifjú Nietzsche filozófiai perspektivizmusa*. Budapest: Osiris.
- Bruse, Klaus-Detlef 1984. „Die griechische Tragödie als »Gesamtkunstwerk« – Anmerkungen zu den musikalischen Reflexionen des frühen Nietzsche.“ *Nietzsche-Studien* 13: 156–176.
- Dahlhaus, Carl 2004. *Az abszolút zene eszméje*. Ford. Zoltai Dénes. Budapest: Typotex.
- Fietz, Rudolf 1994. „Am Anfang ist Musik. Zur Musik- und Sprachtheorie des frühen Nietzsche.“ In Tilman Borsche – Federico Gerratana – Aldo Venturelli szerk. *„Centauren-Geburten“*. *Wissenschaft, Kunst und Philosophie beim jungen Nietzsche*. Berlin, New York: Walter de Gruyter. 144–166.
- Gerber, Gustav 1871. *Die Sprache als Kunst*. 1. kötet. Bromberg: Mittersche Buchhandlung.
- Hanslick, Eduard 2007. *A zenei szép. Javaslat a zene esztétikájának újragondolására*. Ford. Csobó Péter György. Budapest: Typotex.
- Hödl, Hans Gerald 1997. *Nietzsches frühe Sprachkritik. Lektüren zu „Ueber Wahrheit und Lüge im aussermoralischen Sinne“ (1873)*. Wien: WUV-Universitätsverlag.
- Humboldt, Wilhelm von 1985. „Az emberi nyelvek szerkezetének különbözőségéről és ennek az emberi nem szellemi fejlődésére gyakorolt hatásairól.“ In uő. *Válogatott írásai*, Ford. Rajnai László. 69–115. Budapest: Európa.
- Isztray Simon 2011. *Nietzsche. Filozófus születése a tragédia szelleméből*. Budapest: L'Harmattan.
- Kövári Sarolta 2018. *A zene erejétől a nyelv hatalmáig. Nietzsche korai nyelvfelfogásáról*. Doktori értekezés. Pécs: PTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola. [link!!!](#)
- Kövári Sarolta 2020. „...végtelenül magasrendű, általános nyelven fejezi ki a világ benső lényegét...« Schopenhauer, Wagner és Nietzsche a zene erejéről.“ In Barcsi Tamás – Hrubai Attila – Weiss János szerk. *A művészet mint emlékezet és diagnózis*. Budapest – Pécs: Áron.
- Meijers, Anthonie – Stingelin, Martin 1988. „Konkordanz zu den wörtlichen Abschriften und Übernahmen von Beispielen und Zitaten aus Gustav Gerber: Die Sprache als Kunst (Bromberg 1871) in Nietzsches Rhetorik-Vorlesung und in »Ueber Wahrheit und Lüge im aussermoralischen Sinne«.“ *Nietzsche-Studien* 17: 350–368.
- Meijers, Anthonie 1988. „Gustav Gerber und Friedrich Nietzsche: Zum historischen Hintergrund der Sprachphilosophischen Auffassungen des frühen Nietzsche.“ *Nietzsche-Studien* 17: 369–390.
- Mekis Péter 2003. „Nietzsche és Frege a szó uralmáról az emberi szellem felett.“ *Világosság* 2003/11-12: 267–274.
- Nietzsche, Friedrich 1992. „A nem-morálisan fölfogott igazságról és hazugságról.“ Ford. Tatár Sándor. *Athenaeum* 1992/3: 3–12.
- Nietzsche, Friedrich 1999. *Sämtliche Werke. Kritische Studienausgabe in 15 Bänden*. Szerk. Giorgio Colli – Mazzino Montinari. München, Berlin, New York: Deutscher Taschenbuchverlag, Walter de Gruyter, 7. kötet: Nachlaß 1869–1874.
- Nietzsche, Friedrich 2011. „A dionüszoszi világnézet.“ Ford. Kövári Sarolta. *Pro Philosophia Évkönyv*, 2011/1: 33–46.

Rousseau, Jean-Jacques 2007. *Esszé a nyelvek eredetéről, amelyben a dallamról és a zenei utánzásról is szó esik*. Ford. Bakcsi Botond. Máriabesenyő, Gödöllő: Attraktor.

Schopenhauer, Arthur 2002. *A világ mint akarat és képzet*. Ford. Tandori Ágnes és Tandori Dezső. Budapest: Osiris.

Tánczos Péter 2013. „Egyszerre ki van adva és nincs kiadva.» Nietzsche retorikai Arisztotelész-olvasata.” *Kellék* 49: 95–105. o.

Ullmann Tamás 2019. „A kanti kritika kritikája és a nyelv.” In Blandl Borbála – Boros Bianka – Czétány György – Kővári Sarolta szerk. *A kritika fogalma a XVII–XVIII. században* Budapest: Áron. 202–215.

Wagner, Richard 1869. *Oper und Drama*. Leipzig: J. J. Weber.

Zimmermann, Ann-Katrin 2004. „Der Gemeinsame Ursprung von Musik und Sprache bei Richard Wagner und Jean-Jacques Rousseau.“ *Athenaeum* 14: 173–190.